

In de huidige opinievorming wordt vrijheid nogal eens een abstract en extreem begrip. Als mensen verhalen vertellen over grondervaringen in hun bestaan, zoals in literaire romans, wordt vrijheid tastbaar. En menselijker. ‘Hoe moet ik leven? Zeg me hoe ik moet leven’, verzucht een romanpersonage dat gefascineerd is door de vrijheid van het verlichtingsdenken, maar daarin vastloopt.

Drs. T. de Reus, literatuurcriticus en journalist theologie en religie

„Hoe kun je werkelijk vrij en ongebonden zijn?“

Vrijheid en verbinding in hedendaagse romans

‘Als je overal voor wegloopt, ben je altijd vrij.’ Dit valt te lezen in *De laatste ontsnapping* (2014), een roman van Jan van Mersbergen. Het zinnetje vervangt gemakkelijk een lang betoog over de aard en grenzen van de vrij-

heid. In nog geen tien woorden maakt het een grondervaring in het menselijke bestaan tastbaar. De formulering maakt het bovendien niet zo lastig om vanuit het idee van vrijheid ook over verbondenheid, gezag en verworteling te kunnen spreken. Opvallend, want juist die noties zijn in het hedendaagse debat tamelijk ongrijpbaar.¹ Dat dit anders ligt bij het zinnetje uit *De laatste ontsnapping* is een effect van het verhalende karakter van een roman. Literaire taal is er niet op gericht

om rationale proposities uit te zuiveren, maar wil juist de concrete levenservaring tonen en ‘exegetiseren’. Dat is een geweldig voordeel als we nadenken over vrijheid. De absolute en onbegrensde van onze vrijheid, zoals die vaak geponeerd worden, levert namelijk verlies op. Een op het spits gedreven idee van vrijheid verstoort het zicht op onze bredere levenservaring. Dat is een verarming van het debat en de bezinning. Als

Een op de spits gedreven idee van vrijheid verstoort het zicht op onze bredere levenservaring. Dat is een verarming van het debat en de bezinning.

vrijheid niet meer is ingebed in de context van ons concreet geleefde bestaan, met sociale, culturele en religieuze aspecten, houd je op den duur een vermagerd begrip over, waarvan door cultuurcritici steeds vaker wordt gezegd: deze vrijheid is leeg.²

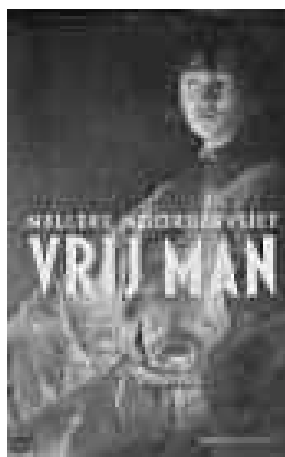
Religieus taalveld

In de wereld van kunst en cultuur wordt zo’n verdunning van de levenservaring tot retorische abstracties als een vorm van falen beschouwd. Het gaat, zeker ook in de schone letteren, niet om abstractie, maar om wat tastbaar is, niet om verijlde begrippen, maar om aanraakbaarheid. In een roman komt de mens in het vizier zoals hij zijn bestaan ervaart, met vragen, twijfels, verlangens en tegenstrijdigheden. Met beelden, symbolen en associaties probeert een auteur deze meerzinnige ervaring niet alleen weer te geven, maar

ook te duiden. De keuze voor motieven en beelden laat een specifiek licht vallen op de levenservaring die ter sprake komt. Het is interessant om te zien hoe gemakkelijk een religieus taalveld zijn intrede kan doen, zelfs bij auteurs die zichzelf als volstrekt seculier beschouwen. Als je hier een peiling wilt wagen, moet je vooral de blik breed houden. Dan krijg je in het vizier hoe de ervaring van vrijheid versus verbinding ook religieuze connotaties wakker maakt. Dat zal de ene keer blijken uit verwijzing naar het gereformeerde geloof, de andere keer naar vage religieuze intuïties, die niettemin iets wezenlijkers aan de orde kunnen stellen dan een rationeel uitgelooft vrijheidsbegrip, dat losgezongen is van de concrete levenservaring.

Het Nieuwe Denken

Voordat we kijken naar de roman van Van Mersbergen, werpen we eerst een blik op *Vrij*

man (2012) van Nelleke Noordervliet.³ Deze roman mondt uit in een hartenkreet: ‘Zeg me hoe ik moet leven.’ Voordat het zover is, heeft de vrijheid al honderden pagina’s de kans gehad zich te bewijzen als bron voor een

nieuwe heilsleer. Het verhaal van *Vrij man* speelt in de zeventiende eeuw. Jacobus Revius, Baruch de Spinoza en Adriaen Koerbagh zijn de historische figuranten in deze romanwereld, waarin hoofdpersoon Menno Moleenaar zich ontpopt als vrijdenker. Hij studeerde aanvankelijk theologie, maar ontwikkelt zich vooral als medicus. Tevens houdt hij zich bezig met maatschappelijke vragen

over recht, democratie en gezag. Maar voortgaand op het pad der vrijheid ontwaakt bij Menno Molenaar het onrustig makende besef dat je met die nieuwe vrijheid ook iets wezenlijks kwijtraakt. Dit besef balt zich samen in het zinnetje: ‘Wie zich losdenkt, hangt.’ In zijn bewustzijn duiken sentimenten op waarvan hij de onontkoombaarheid niet had voorzien. Zijn ‘rusteloos gemoed’ hoopt ‘een reden te vinden voor het bestaan. Een zin. Een toewijding. Een grond.’ Het is interessant dat hier het woord ‘toewijding’ valt. Het is een dissonant in taalregister van ratio en fysica dat in het zeventiende-eeuwse Nieuwe Denken zo hoog staat aangeschreven. Het onthult niettemin iets over de gronden van de menselijke ervaring, en dat realiseert Menno Molenaar zich gaandeweg steeds sterker. Zijn hart verlangt naar ‘troost’, wat hem ook weer ergert: ‘Zijn verlangen naar warmte, liefde en naar een goede God ergerden hem mateloos. Hij beschouwde zichzelf als een zwakkeling. Een lafaard.’

Leidraad

Op de slotpagina’s van het boek wordt duidelijk hoe ontoereikend de verlichte vrijheid is. Menno Molenaar verzucht op zijn sterfbed: ‘Nu ik God achter me heb gelaten, maar worstel met de resten van zijn bestaan, vraag ik me af wie of wat mijn schreden richt. Welke leidraad voor goed en kwaad neem ik? (...) Hoe moet ik leven? Zeg me hoe ik moet leven.’ Deze open vraag stelt de hang naar vrijheid in een specifiek licht. Vanuit het perspectief van het Nieuwe Denken zou het verlangen naar levensbeschouwelijke oriëntatie en zelfs naar religieus gezag als irrationeel en tragisch kunnen worden betiteld. Maar de roman sluit er niet voor niets mee af; het is een soort conclusie, die als een on-

ontkoombare kwestie pontificaal een grens markeert. Vrijheid is kennelijk niet los verkrijgbaar, omdat het mens-zijn meer behoeft: troost voor het hart, toewijding, contact ervaren met iets wat ‘mijn schreden richt’.

Vaderschap

Een vergelijkbare hang naar innerlijke oriëntatie wordt zichtbaar in *De laatste ontsnapping* van Jan van Mersbergen.⁴ Het landschap van

Het is interessant om te zien hoe gemakkelijk een religieus taalveld zijn intrede kan doen, zelfs bij auteurs die zichzelf als volstrekt seculier beschouwen.

de vertelling ziet er echter compleet anders uit. Een massieve christelijke wereld die welbewust verlaten wordt, is afwezig. De vragen komen veel sterker op uit individuele levens van twee vaders in de roman. Het verhaal begint met een scene waarin zij in een vliegtuig zitten, op weg naar een bestemming in Zuid-Frankrijk. Ze maken die reis met hun beider zoons. Tegelijk maken ze een innerlijke reis, die echter nogal uiteenloopt. De ene vader, de verteller, heeft nog maar net ontdekt hoe vrijheid smaakt, na jaren in een keurslijf te hebben geleefd. De andere vader, Ivan, onderkent dat ongebreidelde, volstreekte vrijheid weinig reden tot vreugde geeft.

Van Mersbergen heeft een interessante proefopstelling bedacht om de aard van vaderschap te onderzoeken. Hij plaatst de uit Oost-Europa afkomstige Ivan in een opmerkelijke situatie: deze hoort onverwacht dat hij

vader is van een tien jaar oude zoon. Op een goede dag belt Deedee hem op en zegt: jij bent mijn vader! Dit geeft een forse draai aan het complexe leven van Ivan, die een ontwor-teld bestaan leidt. Ivan houdt zich graag vrij van welke binding dan ook, maar deze *Sitz im Leben* begint nu te verkruimelen.

De ik-verteller is vader van Ruben, het vriendje van Deedee. Via hun zonen kennen de twee vaders elkaar. De ik-verteller is van

‘Nu ik God achter me heb gelaten, maar worstel met de resten van zijn bestaan, vraag ik me af wie of wat mijn schreden richt. Welke leidraad voor goed en kwaad neem ik?...’

het type huis-boompje-beestje, maar er schuilt een fikse leegte in zijn bestaan die ook de verhoudingen met zijn kinderen en zijn vrouw raakt. Hij verloor onlangs zijn baan. Als hij met Ivan het Amsterdamse nachtleven induikt, ruikt hij de vrijheid en kijkt hij met des te meer afschuw terug op de gevangenis van plichten en prestaties waarin hij zo lang heeft vertoefd.

Geen spiegels

Van belang is de dubbele beweging die hier zichtbaar wordt. De ik-verteller begint hoe langer hoe meer te zwelgen in de vrijheid, terwijl Ivan zich steeds minder senang voelt in de status quo van zijn bestaan. Ivan heeft talloze vrouwen versierd, in een obsessieve drang zijn bestaan te bevestigen. Hij mist

grond onder de voeten. Hij ontvluchtte ooit huis en haard, belandde in Amsterdam, waar hij de kost verdient door in een nachtclub Houdini-acts uit te voeren. Mensen uit het publiek mogen hem stevig vastbinden op een stoel, daarop gaat de brand in zijn jasje, en hij probeert los te komen. Tegen deze achtergrond van vrijkomen na binding, speelt een meer beschouwelijke vraag: ‘Hoe kun je werkelijk vrij en ongebonden zijn?’

In de roman concentreert de onbegrensde vrijheid zich op een specifieke locatie: de Delta, een mysterieus stadsdeel. ‘Er is een plattegrond van, natuurlijk, een stratenplan met oranje lijnen voor de straten en dikke blauwe lijnen voor het water, maar dat is niet zoals de Delta ’s nachts is.’ Als de duisternis intreedt, ‘veranderen de contouren’, dan ‘lopen de lijnen niet meer recht’. Het is een afgezonderde, diffuse wereld, waarin de kaders die het dagelijkse leven vormgeven, wegval-len. Cruciaal is hier het besef dat mensen zichzelf kwijtraken. Er hangen geen spiegels in het stamcafé van Ivan, want mensen komen er ‘om zichzelf even niet te zien’, legt de kroegbaas uit. De nachtelijke sfeer waarin je kunt proeven aan de vrijheid heeft de bij-smaak van diep gevoeld pessimisme.

‘Een wazige spiegel’

De Delta is een belangrijke coördinaat in de bijna spirituele ruimte die deze roman vormt. Hoewel er weinig expliciete religieuze motieven zijn, is het uitgerekend een citaat van de apostel Paulus dat als het belangrijkste contrapunt fungeert voor de Delta. De kroegbaas heeft een begrafenisliturgie in handen gekregen waaruit hij deze tekst voor-leest: ‘Nu kijken we nog in een wazige spiegel / maar straks staan we oog in oog’ (1 Korin-tiërs 13:12, NBV). Dit bijbelfragment vormt

een leidmotief in de roman en stelt het vrijheidsthema in een specifiek licht. Het oog-in-oog staan krijgt hier een krachtige betekenis voor de verhouding tussen mensen: de vader ziet zijn zoon. Het is nog niet zover, maar het is een heilzame belofte. Ivan beweegt daar naartoe. Hij heeft de bittere bodem van de vrijheid geproefd en nu hij vader van een zoon is, ondergaat hij de trekkracht van verworteling en verbondenheid. Samen met zijn zoon reist hij naar Oost-Europa, waar hij zijn ouders bezoekt – voor het eerst sinds zijn vlucht naar het westen –, nu ruim tien jaar geleden. Ook bij de verteller daagt het inzicht dat vrijheid zonder verbondenheid je leeg achterlaat, maar hij zit een fase eerder op de route. Dat verschil maakt de roman betekenisvol: de contouren van de verschillende levenshoudingen tekenen zich scherp af.

Appèl op menselijkheid

In zijn vertelling tast Van Mersbergen naar het reliëf van de vrijheid. Wat houdt vrijheid in? Alleen ongebondenheid? Kiezen voor jezelf, een lastig keurslijf achter je laten? Het is de vraag welke kwaliteit het leven behoudt als je je welbewust losmaakt uit vitale verbanden. Is de mens daarop berekend?

Van Mersbergens roman vormt een kritische kanttekening bij de ondoordachte vrijheidsretoriek, die vaak de sfeer ademt van mijn

hoogst authentieke verlangens die nooit gedwarsboemd mogen worden. Wat ongrijpbaar blijft in die voorstelling is de wederkerigheid tussen mensen, die berust op de natuurlijke samenhang tussen vrijheid en gebondenheid. In het geval van deze roman gaat het om vaderschap, dat een appèl doet op menselijkheid. Als dit appèl verbleekt, blijkt vrijheid verraderlijke kanten te hebben die je ‘minder mens’ maken. Dit wordt tast-

*Hij heeft de bittere bodem
van de vrijheid geproefd en
nu hij vader van een zoon is,
ondergaat hij de trekkracht van
verworteling en verbondenheid.*

baar in de sfeer in het nachtleven, waar een soort ‘ontbinding’ dreigt. Het verhaal tendeeft echter naar de ervaring van vervulling, zoals het vaderschap die biedt. Hoe vind je die? Niet met vrijheid die je losmaakt, maar in vrijheid waarin de ander wordt ontmoet. Zo concreet maakt Van Mersbergen het: vaderschap en mens-zijn, dat is de moed om oog in oog te staan.

Noten

1. Christien Brinkgreve, *Het verlangen naar gezag. Over vrijheid, gelijkheid en verlies van houvast* (Amsterdam, 2012) p. 9.
2. Bijvoorbeeld Willem Schinkel, ‘Woorden zijn maar woorden’, *De Groene Amsterdammer* jrg 139 (22 januari 2015) afl. 4, pp. 22-25.
3. Enkele observaties over deze roman ontleen ik aan mijn artikel “‘Er was nu slechts één Iemand nog, op Wie wij wachtten.’ Ervaringen van Gods afwezigheid in de hedendaagse letteren’, *Radix* 39 (2013) afl. 1, pp. 4-15.
4. Ik ontleen hier een en ander aan mijn recensie van deze roman in het *Friesch Dagblad*, 27 september 2014.